

Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος: Ένα πεδίο καθολικής σύγκρουσης

των Πάνου Κορφιάτη και Νεφέλης Σαμιακού

Η έννοια του «ολοκληρωτικού πολέμου» βρήκε στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο την πλήρη αποτύπωσή της. Από τα πεδία των μαχών που απλώνονταν σε χιλιάδες τετραγωνικά χιλιόμετρα μέχρι τα χωριά και τις πόλεις που πλήρωσαν τον πιο βαρύ φόρο αίματος στην ιστορία των πολέμων με τους νεκρούς να προσεγγίζουν τα 40-45.000.000 και μέχρι φυσικά τα πεδία των μαχών όπου οι νεκροί στρατιώτες υπολογίζονται περί τα 20-25.000.000. Η αναλογία (που ποικίλει ελαφρώς αναλόγως των εκτιμήσεων περί ακριβών αριθμών) μεταξύ νεκρών αμάχων και στρατιωτών δείχνει με τον πιο ανάγλυφο τρόπο την έννοια του «ολοκληρωτικού πολέμου», ειδικά αν την συγκρίνουμε με την αντίστοιχη αναλογία για τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο όπου το 95% όσων σκοτώθηκαν σε αυτόν ήταν στρατιωτικοί ενώ ο άμαχος πληθυσμός που έχασε τη ζωή του αντιπροσωπεύει το υπόλοιπο 5%¹.

Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος αποτέλεσε, λοιπόν, ένα πεδίο καθολικής σύγκρουσης όπου το σύνολο της κοινωνίας είχε καθοριστικό ρόλο. Από το επίπεδο της ιδεολογίας μέχρι το επίπεδο του καθημερινού αγώνα και της εργασίας στα πολεμικά εργοστάσια η κοινωνία ήταν παρούσα. Από την συμμετοχή των πολιτών του Λονδίνου που έδωσαν πρόθυμα κάθε μεταλλικό τους σκεύος προκειμένου να ενισχυθεί η αντιαεροπορική άμυνα στη «Μάχη της Αγγλίας» μέχρι τους σοβιετικούς εργάτες που εργάζονταν νυχθημερόν στα πολεμικά εργοστάσια προκειμένου να μπορέσουν να ανταποκριθούν στις πολεμικές απαιτήσεις, ο πόλεμος διεξαγόταν παντού.

Για πολλούς ιστορικούς η έκβαση της σύγκρουσης κρίθηκε σε ίσο ή και μεγαλύτερο βαθμό στο πεδίο της παραγωγής από ότι στο πεδίο της μάχης. Είναι χαρακτηριστικό ότι στη Σοβιετική Ένωση η παραγωγή αρμάτων μάχης από τα 6.500 το 1941 έφτασε τα 30.000 το 1944 ενώ από 42.000 πυροβόλα που κατασκευάστηκαν το 1941, η παραγωγή έφτασε τα 130.000 το 1943² παρά το γεγονός ότι τα σοβιετικά εδάφη που πέρασαν στην κατοχή του εχθρού το Νοέμβριο το 1941 αντιστοιχούσαν στο 40% του συνολικού πληθυσμού και στο 41% των σιδηροδρόμων³. Πίσω από αυτούς του αριθμούς βρίσκεται μια απίστευτη συγκέντρωση πόρων για την πολεμική προσπάθεια (τα $\frac{3}{4}$ του ΑΕΠ το 42-43) και μεγάλες στερήσεις ειδικά στα κομμάτια εκείνα της κοινωνίας που δεν συμμετείχαν άμεσα ή έμμεσα στην πολεμική προσπάθεια. Η συμμετοχή, όμως, της κοινωνίας στον πόλεμο και οι θυσίες που έκανε δεν μπορεί να ερμηνευθεί μέσω των ψυχωμένων λόγων του Τσόρτσιλ, του Χίτλερ, του Στάλιν ή του Χιροχίτο αλλά ως συνέχεια του βαθιού ιδεολογικού ρήγματος που είχε τις ρίζες του στο τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η ανοχή και συμμετοχή σε έναν πόλεμο χωρίς όρια και ηθικούς φραγμούς μπορεί να ερμηνευθεί μόνο αν αυτή η σύγκρουση μπορούσε να ερμηνευτεί από τον μέσο άνθρωπο σαν κάτι που έχει αντίκρισμα στην ζωή του και για το οποίο αξίζει να στρατευθεί. Ακόμα και αν η προπαγάνδα μπορεί να προκαλέσει ενθουσιασμό στις μάζες ή η στρατιωτική πειθαρχία να υποτάξει τους στρατιώτες όλα αυτά κρατάνε λίγο όπως μας δείχνει και η εμπειρία του προηγούμενου μεγάλου πολέμου.

Η «τιμωρός ειρήνη» του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η οικονομική κρίση του 1929 σε συνδυασμό με την επανάσταση του 1917 και την τελική επικράτηση των μπολσεβίκων περιγράφουν σε γενικές γραμμές το πλαίσιο μέσα στο οποίο ξεκίνησε και διεξήχθη τελικά ο Β Παγκόσμιος Πόλεμος. Αυτός ο διεθνής πολιτικός και οικονομικός διακανονισμός ήταν προορισμένος να μην αντέξει πρώτα και κύρια εξαιτίας των ίδιων των αντιφάσεων του.⁴ Οι υπερβολικές πολεμικές αποζημιώσεις με σκοπό να συγκρατηθεί η Γερμανική επιθετικότητα συνέθλιβαν

κάθε προσπάθεια κοινωνικής σταθεροποίησης και μεταφράζονταν σε μεγάλα βάρη για τον γερμανικό λαό. Όταν ξεκίνησε η οικονομική κρίση του 1929 στην Αμερική δημιούργησε ένα πρωτοφανές «μπούμεραγκ» σε ολόκληρη τη δυτική Ευρώπη λόγω των χρηματικών διαδρομών⁵ σε συνδυασμό με ένα πρωτοφανές κύμα ανεργίας και φτώχειας. Η εξάντληση της γερμανικής οικονομίας δημιούργησε, λοιπόν, το πλέον πρόσφορο έδαφος για τη συστηματική καλλιέργεια της έννοιας του «ζωτικού χώρου» (Lebensraum)⁶ για τη χιτλερική Γερμανία (ή του «μη έχοντος έθνους» για την Ιαπωνία η οποία επίσης αντιμετώπιζε εξαιρετικά σοβαρές οικονομικές δυσκολίες) ως το βασικό ιδεολόγημα πάνω στο οποίο νομιμοποιήθηκε τόσο η ναζιστική επέκταση όσο και τα κατοπινά ολοκαυτώματα.

Από την άλλη πλευρά, οι δυτικές δημοκρατίες, μη έχοντας ακόμα μπορέσει να επανέλθουν οικονομικά από τον προηγούμενο πόλεμο (το 1937 η Γερμανία με Αυστρία και Τσεχοσλοβακία παρήγαγαν 20,1 εκατ. τόνους χυτοσίδηρο και 23,2 εκατ. τόνους ατσάλι ενώ η Αγγλία 8,3 και 13,8 αντίστοιχα και η Γαλλία 7,4 και 7,9 αντίστοιχα)⁷ και έχοντας ως δεδομένο τον «κομμουνιστικό κίνδυνο» που αντιπροσώπευε η διαρκώς αναδυόμενη οικονομία της ΕΣΣΔ και κυρίως ο κίνδυνος από τα εργατικά κινήματα στο εσωτερικό τους επέδειξαν εντυπωσιακή παθητικότητα και ανοχή απέναντι στο χιτλερικό επεκτατισμό. Η συμφωνία του Μονάχου επικύρωσε με τον πλέον επίσημο τρόπο την αδράνεια των δυτικών δημοκρατιών που τη δεδομένη στιγμή αντιμετώπιζαν τη Σοβιετική Ένωση ως τον κατεξοχήν κίνδυνο για τον «πολιτισμένο κόσμο» των αστικών δημοκρατιών. Η μη αντίδραση στην κατάληψη της Ρηνανίας το 1936, το δόγμα της «μη επέμβασης» στον ισπανικό εμφύλιο που ωφελούσε το φασιστικό πραξικόπημα του Φράνκο και η απάθεια στην προσάρτηση της Αυστρίας το 1938 επισημοποιήθηκαν με τη «συμφωνία του Μονάχου». Όλη η θεωρητική σύλληψη του κατευνασμού είχε δύο σκέλη: την επιθυμία να στραφεί η Ναζιστική Γερμανία ενάντια στη Σοβιετική Ένωση και την αντίληψη ότι ο Χίτλερ ζητούσε απλά και μόνο την αποκατάσταση των αδικιών της Συνθήκης των Βερσαλλιών όταν το πετύχαινε θα εφάρμοζε μια «κανονική» εξωτερική πολιτική.

Από τη δική της πλευρά, στη Σοβιετική Ένωση δεν υπήρχαν αυταπάτες σχετικά με τον ιδεολογικό αντίπαλο που ως διακηρυγμένο στόχο του είχε την επέκταση προς την Ανατολή και την εξαφάνιση του «μπολσεβικισμού», των Σλάβων «υπανθρώπων»⁸ και φυσικά του «εβραϊκού προβλήματος». Ο πόλεμος που ερχόταν θα ήταν ένας πόλεμος χωρίς όριο. Οι κάτοικοι της Σοβιετικής Ένωσης γνώριζαν ήδη ότι ο πόλεμος απέναντι στον συγκεκριμένο αντίπαλο θα ήταν «μια μάχη μέχρι εσχάτων». Η κοινωνική απελευθέρωση που σηματοδοτούσε το κομμουνιστικό ιδεώδες δεν μπορούσε να επικρατήσει χωρίς την ολοκληρωτική ήττα του φασισμού. Πάρα την οπισθοδρόμηση της υπόθεσης του κομμουνισμού τα προηγούμενα χρόνια και την ταλάντευση της γραμμής τη διετία 1939-1941, παρέμενε η χώρα στην οποία στρέφονταν τα βλέμματα όσων αγωνιούσαν για την άνοδο του φασισμού.

Η αντιμετώπιση Δεύτερου Παγκόσμιου Πόλεμου σαν απλά μια σύγκρουση ανάμεσα σε κράτη με κίνητρο τα ξεχωριστά και αντικρουόμενα συμφέροντά τους και όχι σαν μια σύγκρουση για την αρχή οργάνωσης της κοινωνίας και της διεθνούς σφαίρας, εξακολουθεί να είναι το βασικό επιχείρημα του ιστορικού αναθεωρητισμού. Ωστόσο πέρα από τις θεωρητικές του αδυναμίες, ένα τέτοιο σχήμα δεν αντέχει απέναντι στα γεγονότα. Οι Ναζί πίστευαν όσα έκαναν. Η πρακτική τους ακόμα και οι στρατηγικές τους επιλογές δεν μπορούν να προσεγγιστούν αν η ιδεολογία τους βγει από την κουβέντα. Η εμμονή του με την εξάλειψη του μπολσεβικισμού που οδήγησε στην επίθεση στην ΕΣΣΔ¹⁰, η άρνηση τους να παίξουν το χαρτί της αυτοδιάθεσης των μειονοτήτων της ΕΣΣΔ για φυλετικούς λόγους και ο τελείως ανορθολογικός αλλά ιδεολογικά και πολιτικά συμβατός με τον ναζισμό τρόπος

που διεξήγαγαν τον πόλεμο είναι μερικά μόνο παραδείγματα. Η Γερμανία ήταν η μόνη μεγάλη δύναμη που διεξήγαγε παγκόσμιο πόλεμο χωρίς να έχει συνεδριάσει μια φόρα το υπουργικό της συμβούλιο και χωρίς να υπάρχει κάποιο συλλογικό όργανο διεύθυνσης της πολεμικής προσπάθειας, αφήνοντας απίστευτη εξουσία στον Φύρερ.¹¹

Ο χαρακτήρας του πολέμου, σαν διαδικασία που απαιτούσε τη στράτευση ολόκληρης της κοινωνίας διαμόρφωσε ένα προνομιακό πεδίο για την Αριστερά. Στο βαθμό που χρειάζονταν μια δύναμη ικανή να φτάσει στην βάση της κοινωνίας, να οργανώσει και να κινητοποιήσει τις μάζες η Αριστερά ήταν στο στοιχείο της - άλλωστε η λαϊκή κινητοποίηση ήταν και είναι αναπόσπαστο κομμάτι του πολιτικού σχεδίου. Η λειτουργία αυτή φυσικά δεν ήταν ουδέτερη ιδεολογικά και πολιτικά. Και γιατί τότε η λαϊκή κινητοποίηση δεν είναι κάτι ουδέτερο αλλά και γιατί ταυτόχρονα άνοιξε μια διαδικασία πολιτικής και ιδεολογικής συμμετοχής που αγκάλιαζε πολύ κόσμο. Ακόμα και στις περιπτώσεις που αυτή η διαδικασία δεν προχώρησε πολύ, άφησε σημαντικά αποτελέσματα όχι μόνο στην δύναμη των κομμουνιστικών κόμματος της εποχής αλλά και στην ίδια τη διάταξη των κοινωνικών δυνάμεων στο εσωτερικό των κοινωνιών και στις δυνατότητες που ανοίγονταν για διεκδικήσεις ή αντίσταση στις επιλογές της εκάστοτε εξουσίας.¹²

Η εμφάνιση και η ανάπτυξη των αντιστασιακών κινημάτων στην κατεχομένη Ευρώπη ανέδειξε τις προκλήσεις και τις δυνατότητες του λαϊκού πολέμου στην πιο καθαρή τους μορφή. Το να παραχθεί ένοπλη αντίσταση μέσα από τις εμπειρίες ήττας που την διαδέχτηκε η στρατιωτική κατοχή ή κυβερνήσεις μαριονέτες των Γερμανών όχι μόνο ήταν ένα απίστευτα δύσκολο οργανωτικά και πολιτικά έργο. Η οικονομική πολιτική των Ναζί απέναντι στις κατεχόμενες περιοχές που έμοιαζε περισσότερο με οργανωμένη λεηλασία πόρων, παραγωγικών μονάδων και ανθρώπων και ο απίστευτα βίαιος τρόπος αντίδρασης τους απέναντι σε οποιαδήποτε κίνηση αμφισβήτησης βαθμιαία έκανε την αντίσταση να μοιάζει όχι σαν επιλογή αλλά σαν ανάγκη. Σε συνθήκες μεγάλης κρίσης νομιμοποίησης του κατοχικού κράτους και ανθρωπιστικής κρίσης, η αντίσταση έπρεπε ταυτόχρονα να λειτουργήσει σαν οργανωτής της κοινωνικής ζωής και φορέας ενός αξιακού πλαισίου στον αντίποδα της βαρβαρότητας. Η ανάπτυξη μαζικών αντιστασιακών κινημάτων συνοδεύτηκε από απελευθερωμένες περιοχές με τους δικούς τους θεσμούς, προσπάθειες για τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής¹³ αλλά και ανάπτυξη εργατικών και μαζικών αγώνων στις πόλεις. Ανεξάρτητα από την πρόθεση τους, όλες αυτές οι κινήσεις έβαζαν στην πράξη σε κίνηση μια άλλη διαδικασία συγκρότησης της εξουσίας στο εσωτερικό της κοινωνίας που μπορούσε να φτάσει -δεδομένης της στάσης της αστικής τάξης στις περισσότερες κατεχόμενες χώρες- μέχρι και τη δυνατότητα ηγεμονίας από μεριάς των υποτελών τάξεων.

Στο εσωτερικό του στρατοπέδου που νίκησε τον Άξονα είναι από καιρό γνωστό ότι ο κοινός στόχος δεν εξάλειψε μια σειρά από άλλες αντιθέσεις. Το ίδιο -τηρουμένων των αναλογιών- συνέβη και στο εσωτερικό των χωρών του αντιφασιστικού συνασπισμού. Ο αντιφασισμός δεν ήταν ενιαίο πράγμα, ούτε φυσικά η στράτευση στον αγώνα για την νίκη έγινε με την ίδια αφετηρία και τις ίδιες προσδοκίες για όλους. Από τις ελεύθερες περιοχές της κατεχόμενης Ευρώπης ως τον αγώνα για τον κοινωνικά δίκαιο επιμερισμό των βαρών της πολεμικής προσπάθειας ο κοινός στόχος δεν ανέστειλε τους πολιτικούς και τα ταξικούς ανταγωνισμούς. Λειτουργήσε σαν όριο αλλά άφησε ανοιχτά τα περιθώρια τόσο για στρατηγικές επιλογές¹⁴ πέρα από τους πολεμικούς στόχους όσο και για την αυθόρμητη ή οργανωμένη έκφραση της ταξικής πάλης¹⁵.

Μπορούμε να ανιχνεύσουμε μιλώντας σχηματικά για δύο «αντιφασισμούς», αυτόν των κυρίαρχων και αυτόν των υποτελών. Ο πρώτος σχετίζεται με την ανάγκη να συνδυαστεί η

ιδεολογική νομιμοποίηση του πόλεμου και η ανάγκη για συμμετοχή σε αυτόν με την διατήρηση του κοινωνικού έλεγχου. Σε αυτό το πλαίσιο η κυβέρνηση της Μεγάλης Βρετανίας μπορούσε να θεωρεί φυσιολογικό να σηκώνει την σημαία του αγώνα για την ελευθερία ενώ αρνιόταν το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης σε εκατοντάδες εκατομμύρια ανθρώπους στην αυτοκρατορία της.

Για τον δεύτερο, ο αγώνας εναντίον στο φασισμό σαν λαϊκή υπόθεση σήμαινε και δικαίωμα έλεγχου πάνω στην πολεμική προσπάθεια, συνδεόταν με τις λαϊκές ελευθερίες και τα δικαιώματα και την οικοδόμηση ενός κόσμου που μεταπολεμικά δεν θα δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για την επανάληψη του φασιστικού φαινομένου μεταπολεμικά. Η αναφορά Μπέβεριτζ για παράδειγμα υπήρξε το χαρτί του Βρετανικού κράτους να παίξει το χαρτί της μεταπολεμικής αποζημίωσης για τους κόπους και τις θυσίες του αλλά και της αγωνιάς για μια πιθανή επιστροφή στα προπολεμικά χρόνια της κρίσης και της ανεργίας. Ήταν αποτέλεσμα της ανάγκης να κερδηθεί η κοινωνική πλειοψηφία που σήκωνε το βάρος του πολέμου αντικατόπτριζε ταυτόχρονα τον ρόλο που έπαιζε μέσα σε αυτόν. Ο ενθουσιασμός που πυροδότησε, οι προσδοκίες που δημιούργησε έκαναν πολλούς συντηρητικούς πολιτικούς να ανησυχήσουν γιατί έβλεπαν μια επικίνδυνη δυναμική να αναπτύσσεται μπροστά στα μάτια τους.¹⁶

Μετά την λήξη του Δευτέρου Παγκόσμιου Πολέμου πολλά πράγματα είχαν αλλάξει. Η διαδικασία ενδυνάμωσης των λαϊκών τάξεων κατά τη διάρκεια του στις χώρες της Δύσης –σε συνδυασμό φυσικά με την εμφάνιση των πυρηνικών- έκανε απρόθυμη την αστική τάξη να εμπλακεί ξανά σε περιπέτειες τέτοιου μεγέθους και έντασης. Μπορεί να μην τέλειωσε όπως περίμεναν όσοι μηχανιστικά μετέφεραν την ανάλυση για τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο στον Δεύτερο αλλά έβαλε τις προϋποθέσεις για μια σειρά από εξελίξεις που ευνόησαν τον συσχετισμό δύναμης για τις δυνάμεις της εργασίας: από την επέκταση της σφαίρας επιρροής της ΕΣΣΔ ως την ανάγκη για έναν νέο μεταπολεμικό κοινωνικό συμβόλαιο. Ταυτόχρονα, μια σειρά από δυνατότητες που η ίδια η κοινωνική κίνηση δημιούργησε ήρθαν στο προσκήνιο είτε ως συνειδητές πολιτικές επιλογές της Αριστεράς¹⁷ είτε σαν αποτέλεσμα των κοινωνικών αλλαγών κατά τη διάρκεια του πολέμου.¹⁸

1 Γιώργος Μαργαρίτης, συλλογικός τόμος της Ελευθεροτυπίας για τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, «Ε ΙΣΤΟΡΙΚΑ», σελ.113-116

2 Ο.π. σελ. 84

3 Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, Υπουργείο Αμύνης ΕΣΣΔ, σελ. 188-189, εκδόσεις «20ος αιώνας», 1959

4 «Δεν είναι ειρήνη είναι ανακωχή για είκοσι χρόνια.» Φερδινάρδος Φορ

5 Η Γερμανία δανειζόταν από τις ΗΠΑ για να ξεπληρώσει τα χρέη της προς της Αγγλία και την Γαλλία, οι οποίες με τη σειρά του ήταν χρεωμένες λόγω του πολέμου προς τις ΗΠΑ. Από την «Μεγάλη Κρίση» στο «Μεγάλο Πόλεμο», ο.π. συλλογικός τόμος, σελ.18-19

6 Το 1926 ο Χίτλερ έγραφε στο «Ο Αγών μου»: «Εμείς οι εθνικοσοσιαλιστές τραβάμε συνειδητά μια γραμμή κάτω από την τάση της εξωτερικής πολιτικής της προπολεμικής μας περιόδου... Σταματάμε την ατέρμονη γερμανική κίνηση προς τα νότια και τα δυτικά, και στρέφουμε το βλέμμα μας προς τη γη στα ανατολικά... Όταν μιλάμε για εδάφη στην Ευρώπη σήμερα, πρέπει καταρχήν να έχουμε στο νου μας μόνο τη Ρωσία και τα υποτελή

μεθοριακά της κράτη» για προχωρήσει την ιδέα του το 1928 σε μια μπροσούρα όπου ορίζει την εξωτερική πολιτική ως την «τέχνη της εξασφάλισης για έναν λαό της απαραίτητης ποσότητα και ποιότητα Lebensraum...στο ένα και μοναδικό δυνατό μέρος-χώρο στα ανατολικά», IAN KERSHAW, Μοιραίες Επιλογές, σελ. 98-99, εκδ. Πατάκης, Δεκέμβρης 2008, Αθήνα

7 Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Υπουργείο Αμύνης ΕΣΣΔ, σελ. 48, εκδόσεις «20ος αιώνας», 1959

8 Λόγος του Χίτλερ στο Ράιχσταγκ, 30 Ιανουαρίου 1939.

9 Που είχε σημαντικές επιπτώσεις για την γραμμή των κομμουνιστικών κομμάτων της Δύσης, που υποδέχθηκαν με μεγάλη σύγχυση την προσπάθεια θεωρητικής και πολιτικής ακροβασίας που απαιτούσε το Σύμφωνο Μόλοτοφ-Ρίμπεντροπ.

10 Και η περίφημη αναφορά στην ΕΣΣΔ σαν «σάπιο οικοδόμημα που αρκεί να χτυπήσεις την πόρτα και θα καταρρεύσει». Χίτλερ 22 Ιουνίου 1941

11 Κάτι που έχει ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε δεν συνέβη στην Σοβιετική Ένωση.

12 Ακόμα και στην ίδια την ΕΣΣΔ το τέλος του πόλεμου συνοδεύτηκε από μια σημαντική χαλάρωση των προπολεμικών περιορισμών ταυτόχρονα με την άνοδο των προσδοκιών για την μεταπολεμική περίοδο.

13 Στην Πολωνία στήθηκε ένα ολόκληρο παράνομο δίκτυο σχολείων εξαιτίας της προσπάθειας των Ναζί να μετατρέψουν τους Πολωνούς σε ένα έθνος προορισμένο αποκλειστικά για χειρονακτική εργασία κλείνοντας όλα τα πανεπιστήμια και πολλά σχολεία, όπως δήλωσε ο Γκέμπελς: «Το πολωνικό έθνος δεν αξίζει να είναι πολιτισμένο». Λόγος στο Λοντς 18 Οκτωβρίου 1939.

14 Το παράδειγμα των Γιουγκοσλάβων παρτιζάνων είναι χαρακτηριστικό. Ενώ αποτελούν το πιο επιτυχημένο αντιστασιακό κίνημα ταυτόχρονα είναι και το μόνο που κατέκτησε την εξουσία.

15 Οι εργατικοί αγώνες αυτήν την περίοδο στις χώρες της Δύσης –ακόμα και εκεί που παίρνουν οξυμένες μορφές- δεν στρέφονται εναντίον της πολεμικής προσπάθειας, αυτό που αμφισβητούν με χαρακτηριστική επιχειρηματολογία είναι η αντίφαση του «να πολεμάς για δικαιώματα την ίδια στιγμή που τα στερείσαι».

16 Ο τρόπος που συζητήθηκε η αναφορά στο εσωτερικό του στρατεύματος ανησύχησε ιδιαίτερα καθώς δημιουργούσε τον κίνδυνο «πολιτικής διαμάχης στο στράτευμα» και δημιουργούσε τις προϋποθέσεις σε μέλη των Εργατικών ή του Κομμουνιστικού κόμματος να αποκτήσουν επιρροή και οργανώσεις στον Βρετανικό στρατό.

17 Με κυρίαρχη ασφαλώς το πεδίο δυνατοτήτων που άνοιγαν τα αντιστασιακά κινήματα στις χώρες που δεν απελευθέρωσε ο Κόκκινος Στράτος και τα στρατηγικά διλήμματα που συνεπαγόταν.

18 Όπως η μαζική είσοδος σε αρκετές χώρες των γυναικών στην αγορά εργασίας. Χαρακτηριστικά, το 1944 στη Σοβιετική Ένωση το 57% του δυναμικού στη βιομηχανία και το 73% στη γεωργία ήταν γυναίκες. Στις ΗΠΑ το ποσοστό των γυναικών στην παραγωγή από το 26% το 1940 έφτασε το 36% το 1944 ενώ στη ναζιστική Γερμανία το ποσοστό αυτό βρισκόνταν στο 37% και 52% αντίστοιχα («Πόλεμος και Οικονομία», συλλογικός τόμος ο.π., σελ. 84-85.